

Research Articles

Динамика в основните индивидуални ценности при български студенти във възникваща зрелост – 18-29 г.

Dynamics in the Basic Individual Values at Bulgarian Students in Emerging Adulthood – 18-29 Years

Магдалена Гарванова (Magdalena Garvanova)^{*a}, Ева Папазова (Eva Papazova)^b

[a] Университет по библиотекознание и информационни технологии, София, България (University of Library Studies and Information Technologies, Sofia, Bulgaria). [b] Институт за изследване на населението и човека – Българска академия на науките, София, България (Institute for Population and Human Studies – Bulgarian Academy of Sciences, Sofia, Bulgaria).

Резюме

Статията прави съпоставка на данни от три емпирични изследвания, реализирани през 1995, 2005 и 2015 г. с методиката на Шалом Шварц за измерване на основни индивидуални ценности (Schwartz Value Survey – SVS; Schwartz, 1992) сред студенти на 18-29-годишна възраст. Целта е да се проследи динамиката в значимостта и йерархията на ценностите в тази възрастова група, който е слабо анализиран в психологическата литература проблем. Резултатите от проучването разкриват, че в рамките на 20-годишния период се увеличава значимостта както на индивидуалните, така и на колективните ценности. Ценностните приоритети не се изменят във времето, но стават по-амбивалентни – към себенасочеността се присъединява сигурността и конформността при ценностните категории, а към откритостта към промени и себетрансцендентирването – консерватизмът при полюсите на ценностните дименсии. В резултат на интензивното нарастване на някои колективни ценности като конформността и консерватизма през 2015 г. колективните интереси имат превес над индивидуалните. Изследването повдига някои въпроси, свързани с особеностите на ценностните модели в тази възрастова група и тяхната промяна в посттоталитарен контекст.

Ключови думи: възникващи възрастни, български студенти, 18-29-годишни младежи, динамика в индивидуалните ценности, ценностна йерархия, ценностни приоритети

Abstract

A comparison of data from three empirical surveys, carried out in 1995, 2005 and 2015 with SVS (Schwartz Value Survey; Schwartz, 1992) among 18-29 year-old students, is presented in the article. The aim of the study is to trace out the dynamics of the significance and hierarchy of basic individual values among emerging adults, which is insufficiently analyzed problem in the psychological literature. The results reveal that in the studied 20-year period, individual and collective values both increase their significance. The priorities of the values remain stable in time, but they become more ambivalent – security and conformity joined self-direction at the categories of values and conservatism joined openness to change and self-transcendence at the poles of the dimensions of values. The collective interests prevail over individual ones, as a result of the intensive growth of some collective values such as conformity and conservatism in 2015. This study raises some questions related to the specificity of value models in this age group and their change in post-totalitarian context.

Keywords: emerging adults, Bulgarian students, youths aged 18-29, dynamics of individual values, value hierarchy, value priorities

Psychological Thought, 2016, Vol. 9(1), 104–122, doi:10.5964/psycyct.v9i1.173

Received: 2016-01-26. Accepted: 2016-03-17. Published (VoR): 2016-04-29.

Handling Editors: Marius Drugas, University of Oradea, Oradea, Romania; Stanislava Stoyanova, Department of Psychology, South-West University "Neofit Rilski", Blagoevgrad, Bulgaria

*Corresponding author at: University of Library Studies and Information Technologies, Department of Communication and Information, 119 Tsarigradsko Shose Blvd., fl. 3, room 308, Sofia – 1784, Bulgaria. E-mail: m.garvanova@unibit.bg

This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/3.0>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

Въведение

Понятието “ценност” е широко използвано в социалните науки (Rokeach, 1973; Schwartz, 1992; Triandis, 1995), което води до размиване и вариации в опитите за неговото теоретично изясняване. В полето на психологията когнитивните психолози използват термина “ценност” в неговия фундаментален смисъл – като обозначаващ *когнитивни структури*, които задават критериите или стандартите за избор между алтернативни модели на поведение (Feather, 1992; Olson & Zanna, 1993). Според функционалистката парадигма обаче ценностите не са епифеноменални явления – те могат да предсказват поведението, дори и при контролирани и планирани лабораторни условия (Maio & Olson, 1994). От своя страна, класическата теория на Рокич обяснява ценностите чрез цялостен теоретичен модел, като постулира наличието на *терминални* – предпочитани цели и *инструментални ценности* – желани модели на поведение за тяхното постигане (Rokeach, 1973; Rokeach & Ball-Rokeach, 1989). Теоретичният подход към ценностите, който обаче е най-популярен и използван от съвременните изследователи (напр. Baytchinska, 1994; Garvanova, 2013; Tair, 2011), е този на Шварц (Bilsky & Schwartz, 1994; Schwartz, 1992; Schwartz & Bardi, 2001; Schwartz & Bilsky, 1987). Той допуска наличието на 10 типа (категории) ценности, които формират две биполярни дименсии, чийто общ смисъл се изразява в предпочитание към индивидуалистични или колективистични мотивационни цели.

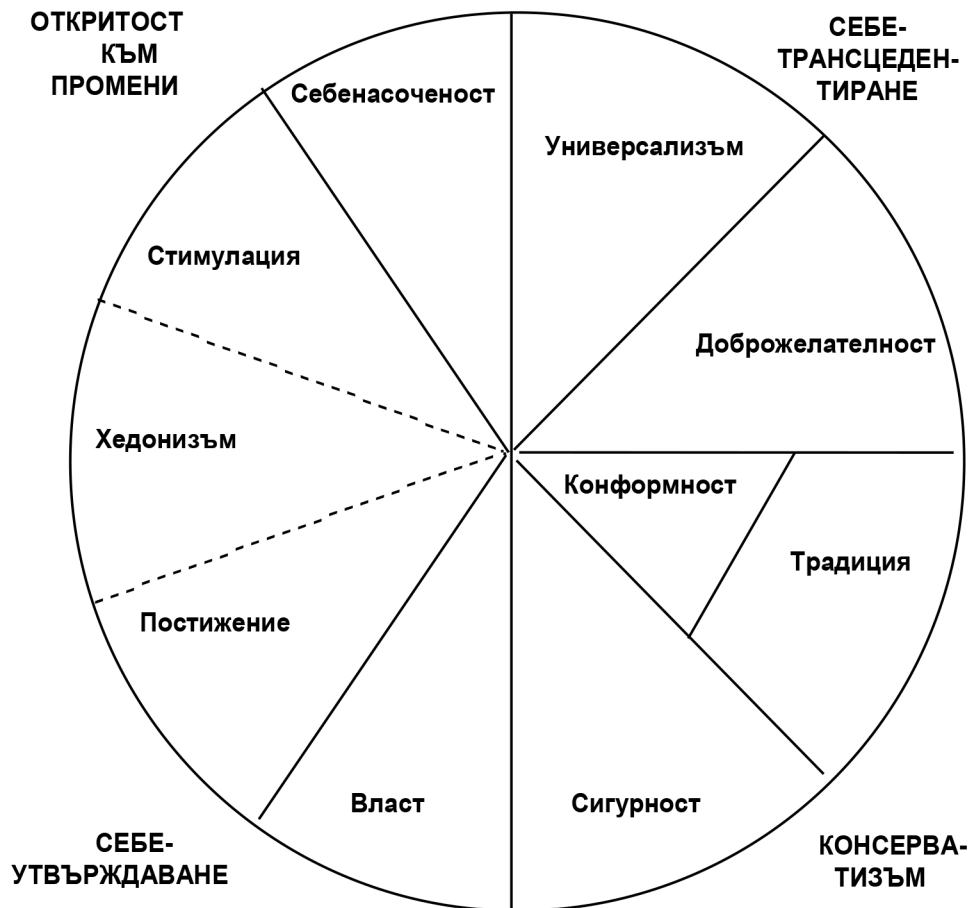
В онтогенетичен план характерна особеност на ценностите е изключително ранното им формиране във възрастния период 13–19 г., когато личността е далеч от социалната си зрелост, но въпреки това експлицитно проявява своята ценностна ориентация в акта на избор на поведение (Stoitsova, 1998). Ето защо не е изненадващо, че по-новите емпирични изследвания, базирани върху модела на Шварц (Schwartz, 1992) в България, се фокусират предимно върху младежки извадки, където индивидуалните интереси доминират над колективните (Baytchinska, 1994; Garvanova, 2013; Papazova & Garvanova, 2008; Tair, 2011).

Една от съвременните теории във възрастовата психология е тази на Джефри Арнет, който постулира, че в рамките на младежката възраст се откроява нов възрастов период между 18–29 г., наречен от него “*възникваща зрелост*” (emerging adulthood) (Arnett, 2000; Arnett, 2004). По своята същност теорията на Арнет репликира класическата теория на Ериксън по отношение на психосоциалния мораториум в юношеска възраст (Schwartz, Côté, & Arnett, 2005), като Арнет твърди, че в повечето западни култури и народи мораториумът продължава до 30-годишна възраст (Arnett, 2000; Arnett, 2004). Според този автор ценностните предпочитания на младежите във възникваща зрелост не са строго индивидуалистични, а представляват комбинация от индивидуалистични и колективистични ценностни ориентации, като индивидуалистичните ценностни предпочитания могат да бъдат детерминирани от колективистичните (Arnett, 2014).

Теоретичен модел на ценностната система на Шалом Шварц

Както вече беше посочено, най-широко прилаганият напоследък теоретичен модел на ценностната система е предложен от Шалом Шварц (Schwartz, 1992). Този изследовател определя ценностите като *желани общи цели, които служат като водещи принципи с различна значимост за човешкия живот* (Schwartz & Bilsky, 1990). Подчертава се техният *трансситуативен характер* и тясната *свързаност с типа мотивация* или *цел*, които те представят, например – стремеж към власт, доброжелателност, запазване на традицията, автономност и т.н. Целта определя конкретното съдържание на резултата, а ценността – неговите качествени или метасъдържателни аспекти (Baytchinska, 1994).

В резултат на теоретична дедукция на мотивационното съдържание на ценностите и проведените емпирични изследвания Шварц диференцира 11 типа ценности. Поради колебания относно универсален характер в структурно и съдържателно отношение ценностната категория “духовност” отпада от теоретичния модел (Baytchinska, 1994). Така в зависимост от мотивационната ориентация ценностите се организират в 10 отделни типа, включващи както терминални, така и инструментални ценности.

Фиг. 1. Кръгов модел на ценностната система на Шварц (Schwartz, 1992).

На фиг. 1 са представени десетте ценности категории, които според Шварц образуват структурата на ценностната система на личността. Всеки тип се определя чрез една ценностна категория, която отразява неговото съдържание. Ценностите от всяка категория са разположени в отделен клиновиден отрязък. Категории, които могат да се осъществяват едновременно, са разположени една до друга. Ценностните категории, които обслужват сходни интереси (индивидуални или колективни), също се позиционират относително близко. Категории, които се намират една срещу друга, са конфликтни (Baytchinska, 1994). В съдържателно отношение ценностните типове могат да се опишат по следния начин:

1. **Хедонизъм** (Hedonism). Целта на ценностите, включени в тази категория, е извлечена от нуждите на организма и удоволствието, свързано с тяхното удовлетворение. Тази мотивация лежи имплицитно зад ценности като: удоволствие и радост от живота. Според емпиричните данни хедонизмът може

да бъде поставен както в отрязъка на стимулацията, така и в отрязъка на постижението, затова е разграничен чрез прекъснатата линия между тях.

2. *Постигане* (Achievement). Мотивационната цел на този ценностен тип е личният успех, който се дефинира като преследване на компетентност спрямо социалните изисквания, а не според субективните стандарти. В тази категория се отнасят ценностите: амбициозен, влиятелен, способен и успешен.
3. *Себенаоченост* (Self-direction). Крайната мотивационна цел на себенаочеността е независимост в мисленето и действието като избор, формиране и преследване на собствени цели, неограничавани от външно наложени граници. В тази категория спадат ценностите: свобода, творчество, независим, самостоятелен и любопитен.
4. *Власт* (Power). Шварц счита, че ценностите, които са включени във “властта”, се определят от различни мотивационни цели. Така например, функционирането на социалните институции изисква социална диференциация, доминиране или подчинение, което е съществено измерение в интерперсоналните отношения както в рамките на една и съща култура, така и в рамките на различни култури. Тази мотивация се открива в ценности като: власт, богатство, авторитет и достойнство. Ценностите в категорията “власт” са насочени към обезпечаване на доминантна позиция, а в категорията “постигане” – към демонстриране на компетентност в конкретното взаимодействие.
5. *Стимулация* (Stimulation). Тази категория се обособява на основата на предполагаема организмична нужда от разнообразие и стимулация с цел поддържане на оптимално равнище на активация. Мотивационната цел на ценностите на стимулацията са възбудеността, новостите, предизвикателството в живота. Към тази категория Шварц отнася следните три ценности: възбуден живот, разнообразен живот и безстрашен.
6. *Доброжелателност* (Benevolence). Докато просоциалните ценности се определят като грижа за благополучието на всички хора във всички социални взаимодействия, доброжелателността е нещо, което се отнася само до по-близките хора и до характера на общуването в ежедневието. Мотивационната цел на ценностите от тази категория е запазването и поддържането на благополучието на хората, с които имаме често лични контакти – предан, честен, отзивчив, отговорен и великодушен.
7. *Сигурност* (Security). Мотивационната цел на този тип ценности е безопасността, устойчивостта и защитеността в социалното пространство, във взаимоотношенията и в самата личност. Към сигурността Шварц причислява следните ценности: социален ред, национална сигурност, услужливост, семейна сигурност.
8. *Конформност* (Conformity). Крайната мотивационна цел на тези ценности е ограничаването на действия, склонности и намерения, които не съответстват на утвърдените социални норми и могат да разстроят или възпрепятстват взаимоотношенията между членовете на социалните групи. Шварц отнася към конформността ценностите: учтивост, самодисциплина, почтителен и изпълнителен.
9. *Традиция* (Tradition). Този тип ценности се обособява в резултат на емпиричния факт, че всички социални групи използват символи и специфични практики (религиозни или секуларни), чрез които споделят своя опит и съдба. Мотивационната цел на ценностите от тази група е уважение, подчинение и следване на предписания и правила, които дадена култура или религия налагат на индивида. В

съответствие с тази цел се намират следните ценности: зачитане на традициите, умерен, скромнен, приемащ житейската си участ и набожен.

Конформността и традицията споделят един и същ участък поради сходната си мотивационна цел – ограничаване на личността с цел запазване на социалните порядки. Конформността обаче е свързана със съобразяване с хората от близкото обкръжение, а традицията – с по-абстрактни религиозни и културни обекти (Schwartz, 2005).

10. *Универсализъм* (Universalism). Мотивационната цел, определяща категорията, е разбирането, оценяването, толерантността и запазването на благополучието на всички хора и на природата. Тази категория е близка до категорията “доброжелателност”, но е много по-широка по своя обхват. Шварц отнася следните ценности към нея: равенство, мир в света, единение с природата, мъдрост, красота, с широки възгледи и опазващ околната среда.

Десетте ценностни категории се групират в две биполарни дименсии – *себетрансцендентиране* срещу *себеутвърждаване* (self-transcendence vs. self-enhancement) и *консерватизъм* срещу *откритост към промени* (conservation vs. openness to change). Първата алтернатива противопоставя ценностите, акцентирани върху благополучието на социалната общност, на ценностите, свързани с преследване на лични успехи и амбиции. Себетрансцендентирането обединява категориите универсализъм и доброжелателност, а себеутвърждаването – постижението и властта. Втората алтернатива противопоставя ценностите, насочени към ограничаване на активността на Аз-а в името на стабилността на социалния ред, на ценностите на независимата мисъл и действие и стремежа към промяна на статуквото. Консерватизмът включва категориите традиция, сигурност и конформност, а откритостта към промени – категориите себенасоченост, хедонизъм и стимулация (Baytchinska, 1997; Schwartz, 1992).

Ценностите на себетрансцендентирането и консерватизма изразяват *колективните интереси* (collective interests), а ценностите на себеутвърждаването и откритостта към промени – *индивидуалните интереси* (individual interests). Колективно- и индивидуално- ориентираните мотивационни цели представляват най-генерализираната и фундаментална организация на ценностната система на личността (Schwartz, 1992).

Емпирични изследвания в България по модела на ценностите на Шварц

Емпирично проучване от 1995 г. ($N = 242$), което прилага модела на основните индивидуални ценности на Шварц (Schwartz, 1992) показва, че студентите като носители на либерално-демократичния идеал в българското общество ценят в най-голяма степен себенасочеността, а в най-малка – властта (Baytchinska, 1994; Baytchinska, 1997). Доминиращите дименсионални приоритети себетрансцендентиране и откритост към промени определят ценностната система при тази социално-професионална група като *трансцендентален либерализъм* (Baytchinska, 1997).

Повторното провеждане на емпирично проучване през 2005 г. ($N = 161$) разкрива, че десет години по-късно ценностите запазва своята йерархична подредба. Студентите отново поставят на първо място себенасочеността, а властта се изтласква на предпоследната – девета позиция, следвана от традицията, която става най-непредпочитаната ценност. Като цяло индивидуалните мотивационни цели и интереси доминират над колективните, при които не се наблюдава съществена промяна в рамките на анализирания период (Garvanova, 2013).

Тенденциите в ценностната йерархия на студентите се запазват и през 2006-2007 г. ($N = 253$), като се отчита нарастване на интензитета и на индивидуалните, и на колективните ориентации в съпоставка с 2005 г. (Papazova & Garvanova, 2008). Сравнителният анализ на данни от по-ново изследване, осъществено в началото на 2015 г. със студентска извадка от 128 респонденти потвърждава дългосрочното нарастване на колективно ориентираните ценности в хода на 20-годишния социален преход към демокрация и пазарна икономика в страната (Garvanova, 2015a).

На социетално ниво на анализ, изследване от 2013 г., позоваващо се на модела на Шварц за измерване на културните ценности (Schwartz, 2008), в което участват лица на възраст от 18 до 65 г. ($N = 432$) установява, че 18-29-годишните български младежи демонстрират предпочитание към ценностите майсторство, интелектуална и афективна автономност (Garvanova & Tyankov, 2015) – характерна черта на възникващата зрелост.

Възникваща зрелост – 18-29 г.

Периодът между завършване на задължителното образование и навлизане в ролята на възрастен е обособен като нов етап от живота в много части на света – т.нар. възникваща зряла възраст (Arnett, 2000; Arnett, 2005). В редица страни и региони по-голямата част от проблемите, свързани с идентичността, не се появяват в юношеска възраст. По-скоро нововъзникващата зряла възраст (приблизително от 18 до 25 г. в САЩ; горната граница варира в различните страни в зависимост от индивидите и културата) представлява продължение на психосоциалния мораториум на Ериксън (Schwartz, Côté, & Arnett, 2005). Младите хора често прекарват края на пубертета и 20-те години в проучване на различни специалности в колежа, пътуват по света, въвличат се в безразборни сексуални отношения и експериментират с употребата на наркотични вещества (Arnett, 2005; Arnett, Kloep, Hendry, & Tanner, 2011).

Повишената индивидуализация в западните култури поражда алтернативни жизнени модели, които се отклоняват от общоприетите норми и стандарти. Например, съжителството с постоянен партньор заменя брака като начин на живот и е избор за много млади американци и европейци (Dykstra & Poortman, 2010; Wiik, 2009). През 2009 г. 47% от американските жени на възраст от 25 до 29 г. никога не са стъпвали в брак в сравнение с 1986 г., когато процентът е едва 27% (Kreider & Ellis, 2011). В някои случаи младежите уреждат по конвенционален начин живота си, докато в други – нетрадиционният начин на живот продължава през 30-те години и след това. Възникващата зряла възраст се превръща в етап от жизнения цикъл в повечето западни общества (Buhl & Lanz, 2007; Nelson & Barry, 2005).

Малкото на брой емпирични изследвания в България, които се фокусират конкретно върху възрастовия период 18-29 г., верифицират наличието на хетерогенност в тази възраст, потвърждават съществуването на определени дименсии на възникващата зрелост и открояват типологична специфика и житейски задачи, характерни за възникващите възрастни в контекста на съвременната българска култура (Ganeva, 2012; Garvanova, 2011; Garvanova, 2015b; Garvanova & Tyankov, 2015; Papazova, Moody, & Bathurst, 2015; Pencheva & Papazova, 2009; Pencheva, Papazova, & Nacheva, 2009).

Ценности в годините на възникваща зрелост 18-29 г.

Полезен начин на мислене относно ценностите е в термините на индивидуализъм и колективизъм. Индивидуалистичните ценности се центрират върху правата и нуждите на всички хора. Пример за индивидуалистични ценности могат да бъдат свободата, независимостта, себедостатъчността, самооценката, инди-

видуалните постижения, личното удовлетворение и себепредставянето. Колективистичните ценности акцентират върху човешките задължения към другите. Пример за колективистични ценности биха могли да бъдат лоялността, уважението, щедростта, послушанието и саможертвата. Индивидуализмът и колективизмът са най-често използваните дименсии за описание на културните различия в ценностите. САЩ традиционно се определя като индивидуалистична култура, докато Япония, Китай и други азиатски държави – като колективистични култури.

В свое изследване бащата на теорията за възникващата зрелост – Джефри Арнет – задава на нововъзникващите възрастни в САЩ два въпроса, чиито отговори отразяват техните ценности:

1. Когато сте към края на своя живот, какво бихте желали да можете да кажете за него, като се обърнете назад?
2. Какви ценности и убеждения смятате, че са най-важни да бъдат предадени на следващото поколение? (Arnett, 2014).

Това, което Арнет наблюдава, е, че възникващите възрастни често имат индивидуалистични жизненни ценности. По-интересното и по-изненадващото обаче е, че много от тях преследват личностни цели, свързани с колективистични ценности, които акцентират върху благополучието на другите хора. За доста възникващи възрастни, особено от етнически малцинствен произход, колективизмът, а не индивидуализмът е основният морален език. Животът на възникващите възрастни рефлектира и върху двата вида ценности. Не е необходимо индивидуализмът и колективизмът да бъдат в опозиция един спрямо друг. Те могат да бъдат част от жизнения идеал, който възникващите възрастни споделят. Възникващите възрастни могат да следват индивидуалистични цели, но техният индивидуализъм често е детерминиран от колективистични ценности като грижа за успеха и благополучието на другите (Arnett, 2004).

Цел и задачи на изследването

Отсъствието на изследвания в областта на развитийната парадигма на нововъзникващата зрелост, които се фокусират върху ценностните избори на 18-29-годишните български младежи, породил между двамата автори идеята за провеждане на емпирично проучване през 2015 г. сред студенти в същия възрастов диапазон и сравнителен анализ на данни от проучване на К. Байчинска – 1995 г. (Baytchinska, 1997) и М. Гарванова – 2005 г. (Garvanova, 2013). С други думи, *целта* на *сравнително-кохортното изследване* е да проследи измененията и стабилността в значимостта и подредбата на основни индивидуални ценности по модела на Шварц (Schwartz, 1992) в условията на социално-политически промени в България след 1989 г., като си поставя следните задачи:

1. Анализ на динамиката в интензитета на десетте ценностни типа при възникващите възрастни, проучени през 1995, 2005 и 2015 г.;
2. Изучаване на промяната в значимостта на полюсите на ценностните дименсии и интереси при младежките групи в рамките на 20-годишния интервал;
3. Описание на категориалните и дименсионалните ценностни приоритети при младите хора от трите изследвани периода.

Хипотези на изследването

1. Смятаме, че в дългосрочен аспект ще нараства значимостта както на индивидуалните, така и на колективно насочените ценности като резултат от възрастовите ефекти и социално-икономическите условия в страната.
2. Поради относителната устойчивост на ценностната йерархия (Rokeach & Ball-Rokeach, 1989; Schwartz & Bardi, 2001) очакваме, че ценностните приоритети, характерни за студентската популация, няма да се променят съществено във времето – ценностите на себенасочеността ще бъдат най-предпочитани на категориално, а тези на себетрансцендентиранието и откритостта към промени – на дименционално ниво на анализ.

Метод

Изследвани лица

Сумарният брой на изследваните студенти във възрастовия диапазон 18-29 г. е 644 души. От тях през 1995 г. участват 232 лица ($M = 22,53$; $SD = 2,59$), като мъжете са 118 (50,9%), жените са 113 (48,7%), а 1 (0,4%) не е посочил половата си принадлежност. През 2005 г. са включени 157 души ($M = 21,85$; $SD = 2,53$), от които мъже – 88 (56,1%) и жени – 69 (43,9%). Броят на студентите, анкетирани през 2015 г., е 255 ($M = 22,86$; $SD = 3,86$), от които 166 (65,1%) мъже и 89 (34,9%) жени. Всички те учат в различни български университети и специалности в бакалавърска степен на обучение в: СУ “Св. Климент Охридски”, Технически университет – София, Университет за национално и световно стопанство – УНСС, НАТФИЗ “Кръстьо Сарафов”, Химикотехнологичен и металургичен университет – ХТМУ, МГУ “Св. Иван Рилски”, Тракийски университет – Стара Загора и Университет по библиотекознание и информационни технологии – УниБИТ.

Процедура

И в трите *напречно-срезови изследвания* чрез пряко анкетно допитване е използван въпросникът за измерване на ценностите на Шварц – *Schwartz Value Survey* (SVS; Schwartz, 1992). Приложен е също така демографски блок с променливи “пол”, “възраст”, “местоживеене”, “семеен статус” и др. SVS включва 58 терминални и инструментални ценности, като по-късните модификации на въпросника съдържат 57 или 56 ценности. Чрез 9-степенна скала (от 0 – не е важна до 7 – изключително важна, а също и [-1] – противоположна на моите ценности) респондентът трябва да прецени важноста на всяка една ценност като ръководен принцип в своя живот. При кроскултурната апробация на SVS смислово еднозначни за всички извадки се оказват 44 ценности и именно те участват във формирането на 10 ценностни категории, 2 биполярни дименсии и 2 типа ценностни интереси (за подробности вж. Baytchinska, 1994; Garvanova, 2013; Schwartz, 1992). Емпиричните данни са обработени със статистическата програма SPSS 19 и графично визуализирани с Excel 2013.

Резултати и обсъждане

По-важните резултати от проведения еднофакторен дисперсионен анализ с независима променлива “социално-историческо време” и зависими променливи – “тип ценности” и тест за множествени сравнения на средните стойности са обобщени в [таблица 1](#) за ценностните категории и [таблица 2](#) – за ценностните дименсии и интереси. Графичното им представяне може да се проследи съответно на [фиг. 2](#) и [фиг. 3](#).

Таблица 1

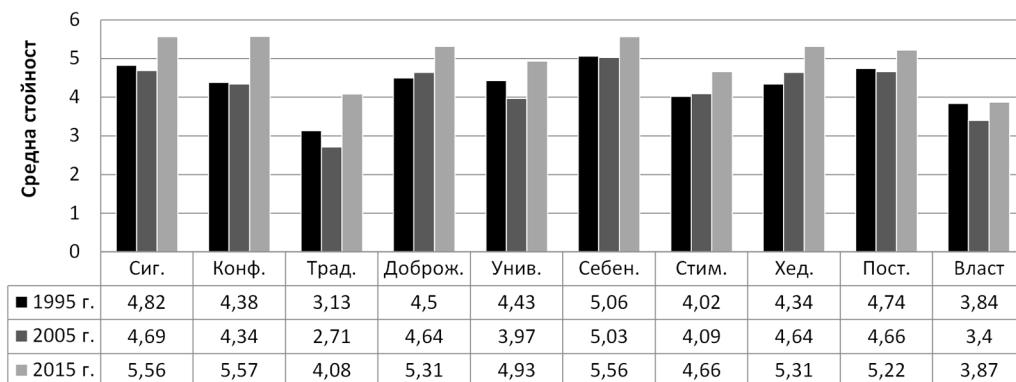
Значимост на ценностните категории при възникващи възрастни – 1995, 2005 и 2015 г. (описателна статистика, дисперсионен анализ и Post Hoc-тест)

Ценностна категория	Група	Година	N	M	SD	Min	Max	F (df = 2, Post Hoc-тест LSD, p < 0,05)	
								641)	p < 0,05
Сигурност	I гр.	1995 г.	232	4,82	0,89	2,00	6,80	61,70***	III с I и II гр.
	II гр.	2005 г.	157	4,69	0,92	1,40	6,40		
	III гр.	2015 г.	255	5,56	0,87	1,20	7,00		
Конформност	I гр.	1995 г.	232	4,38	1,10	0,25	6,50	117,32***	III с I и II гр.
	II гр.	2005 г.	157	4,34	0,86	1,50	6,25		
	III гр.	2015 г.	255	5,57	0,92	1,75	7,00		
Традиция	I гр.	1995 г.	232	3,13	1,24	-0,80	6,60	67,80***	III с I и II гр.; I с II гр.
	II гр.	2005 г.	157	2,71	1,28	-1,00	6,00		
	III гр.	2015 г.	255	4,08	1,23	0,20	7,00		
Доброжелателност	I гр.	1995 г.	232	4,50	1,07	-1,00	6,60	47,12***	III с I и II гр.
	II гр.	2005 г.	157	4,64	0,87	0,80	6,40		
	III гр.	2015 г.	255	5,31	0,94	0,60	7,00		
Универсализъм	I гр.	1995 г.	232	4,43	0,91	1,57	6,71	52,31***	III с I и II гр.; I с II гр.
	II гр.	2005 г.	157	3,97	0,92	1,00	5,86		
	III гр.	2015 г.	255	4,93	0,99	1,14	6,86		
Себенасоченост	I гр.	1995 г.	232	5,06	0,82	2,40	6,60	27,34***	III с I и II гр.
	II гр.	2005 г.	157	5,03	0,94	2,20	6,80		
	III гр.	2015 г.	255	5,56	0,85	2,40	7,00		
Стимулация	I гр.	1995 г.	232	4,02	1,35	-0,67	7,00	14,41***	III с I и II гр.
	II гр.	2005 г.	157	4,09	1,48	0,00	6,67		
	III гр.	2015 г.	255	4,66	1,42	0,33	7,00		
Хедонизъм	I гр.	1995 г.	232	4,34	1,58	-1,00	7,00	27,93***	III с I и II гр.; I с II гр.
	II гр.	2005 г.	157	4,64	1,52	-0,50	7,00		
	III гр.	2015 г.	255	5,31	1,29	-0,50	7,00		
Постижение	I гр.	1995 г.	232	4,74	1,02	1,00	6,75	19,66***	III с I и II гр.
	II гр.	2005 г.	157	4,66	1,04	1,25	7,00		
	III гр.	2015 г.	255	5,22	0,97	0,50	7,00		
Власт	I гр.	1995 г.	232	3,84	1,26	-0,50	7,00	7,70***	II с I и III гр.
	II гр.	2005 г.	157	3,40	1,45	0,25	6,50		
	III гр.	2015 г.	255	3,87	1,15	0,25	7,00		

***p < 0,001.

От [таблица 1](#) ясно се вижда, че съвременните младежи ценят в по-голяма степен както индивидуално, така и колективно насочените ценности за разлика от по-старите студентски кохорти ($p < 0,05$), което се вписва в концепцията за ценностните приоритети на възникващите възрастни ([Arnett, 2004](#)). Тази находка може да се счита като първи симптом за преодоляване на ценностната криза в българското посттоталитарно общество, което в началните години на демократичните промени отчита социална аномия и девалвация и на двата типа мотивационни цели (вж. [Garvanova, 2013](#)).

Ценностна категория

Фиг. 2. Интензитет на ценностните категории при възникващи възрастни – 1995, 2005 и 2015 г.

Наблюдава се обаче интересна тенденция – колективните ценностни категории и особено ценностите на конформността нарастват по-интензивно от индивидуалните ценности (фиг. 2). Този резултат отново кореспондира с постулираното от Арнет детерминиране на индивидуализма от колективистични ценности като преданост и лоялност към общите интереси при нововъзникващите възрастни (Arnett, 2004).

Може да се каже също така, че *потребностите на дефицита*, каквито са сигурността, конформността, традицията и властта, изразяващи стремеж към запазване на статуквото, материално благополучие и социално влияние, са базови. Те имат по-силна склонност да доминират над *потребностите за развитие*, каквито са останалите ценности (доброжелателност, универсализъм, себенаоченост, стимулация, хедонизъм и постижение), и са необходимо условие за изграждането на *самоактуализиращата се личност* (Maslow, 2001). Направените констатации се потвърждават и при дименсионалната и базалната структура на ценностната система (таблица 2).

Данните от таблица 2 разкриват, че в дългосрочен аспект се увеличава значимостта на ценностите и от двата противоположни мотивационни комплекса – индивидуалния и най-вече колективния ($p < 0,05$), което е особено изявено при консерватизма и рефлектира върху силата на колективните интереси. Резултатите от изследването могат да се интерпретират в няколко насоки. От една страна, очевидно е налице динамична преоценка на ценностни ориентации с разнопорядков характер, което води до нарастващата важност както на индивидуалните, така и на колективните цели в живота на младежите от 2015 г. в съпоставка с тези от по-ранните етапи на прехода. Изследвания на други автори установяват, че младите генерации не изпитват нито носталгия към времето на социализма, нито са психологически обременени със социално-икономическата ситуация след 1989 г. Те се отличават със засилваща се самостоятелност и поколенческа еманципация като следствие от новата информационна среда, в която живеят (Mitev, 2007; Mitev & Kovacheva, 2014).

В глобална перспектива ценностната промяна също се изразява в нарастване на индивидуализма като възможност за личностно развитие и себеизява под влиянието на общи икономически и технологични фактори, което неминуемо е свързано и със засилване на колективизма – стремеж към групова принадлежност, социална идентификация, интеграцията и сътрудничество в обществото (Friedman, 2002; Inglehart,

Таблица 2

Значимост на ценностните дименсии и интереси при възникващи възрастни – 1995, 2005 и 2015 г. (описателна статистика, дисперсионен анализ и Post Hoc-тест)

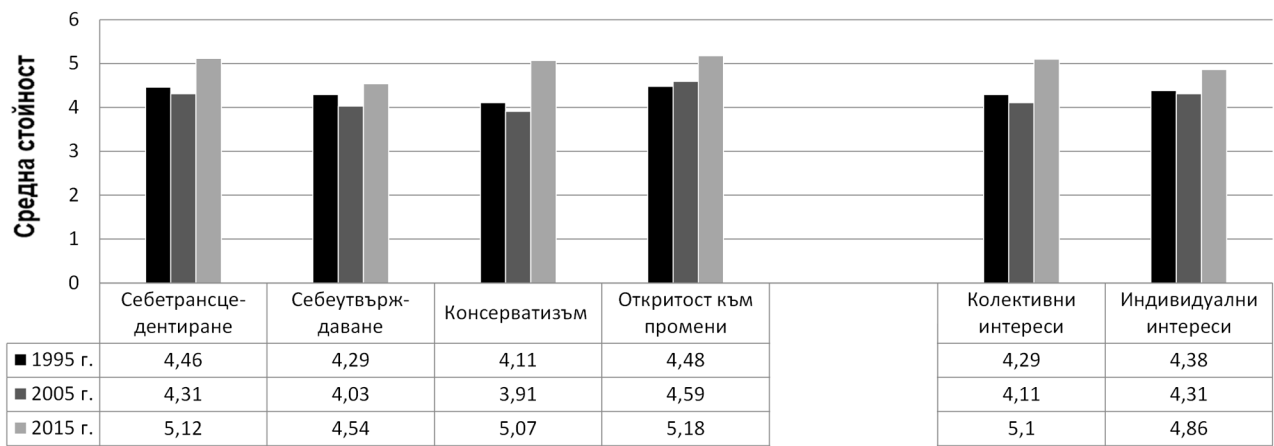
Ценностни дименсии и интереси	Група	Година	N	M	SD	Min	Max	F (df = 2, Post Hoc-тест LSD, 641)	p < 0,05
Себетрансцендентирание	I гр.	1995 г.	232	4,46	0,84	1,14	6,66	59,92***	III с I и II гр.
	II гр.	2005 г.	157	4,31	0,74	1,83	5,99		
	III гр.	2015 г.	255	5,12	0,87	1,16	6,93		
Себеутвърждаване	I гр.	1995 г.	232	4,29	1,01	1,00	6,25	12,71***	III с I и II гр.; I с II гр.
	II гр.	2005 г.	157	4,03	1,11	0,88	6,50		
	III гр.	2015 г.	255	4,54	0,94	0,50	6,75		
Доминантна сила на себетрансцендентирането над себеутвърждаването	I гр.	1995 г.	232	0,17	1,37	-4,86	4,12	7,00***	III с I и II гр.
	II гр.	2005 г.	157	0,27	1,41	-4,42	3,41		
	III гр.	2015 г.	255	0,58	0,99	-3,35	3,33		
Консерватизъм	I гр.	1995 г.	232	4,11	0,86	1,08	6,30	124,34***	III с I и II гр.; I с II гр.
	II гр.	2005 г.	157	3,91	0,76	1,87	5,72		
	III гр.	2015 г.	255	5,07	0,84	1,12	7,00		
Откритост към промени	I гр.	1995 г.	232	4,48	1,01	0,77	6,63	34,05***	III с I и II гр.
	II гр.	2005 г.	157	4,59	1,05	0,90	6,49		
	III гр.	2015 г.	255	5,18	0,94	2,02	6,89		
Доминантна сила на консерватизма над откритостта към промени	I гр.	1995 г.	232	-0,37	1,34	-4,44	3,29	11,66***	III с I и II гр.; I с II гр.
	II гр.	2005 г.	157	-0,67	1,30	-3,86	4,09		
	III гр.	2015 г.	255	-0,10	0,87	-2,87	2,64		
Колективни интереси	I гр.	1995 г.	232	4,29	0,77	1,90	6,48	108,04***	III с I и II гр.; I с II гр.
	II гр.	2005 г.	157	4,11	0,65	2,20	5,39		
	III гр.	2015 г.	255	5,10	0,79	1,14	6,96		
Индивидуални интереси	I гр.	1995 г.	232	4,38	0,84	1,19	6,25	26,37***	III с I и II гр.
	II гр.	2005 г.	157	4,31	0,96	1,05	6,40		
	III гр.	2015 г.	255	4,86	0,83	1,94	6,69		
Доминантна сила на колективните над индивидуалните интереси	I гр.	1995 г.	232	-0,10	1,12	-4,04	3,04	11,34***	III с I и II гр.
	II гр.	2005 г.	157	-0,20	1,15	-3,86	2,87		
	III гр.	2015 г.	255	0,24	0,75	-2,94	2,31		

***p < 0,001.

1992). Следователно, възникващите възрастни в България са носители на нови ценностни модели в национален, межкултурен и глобален мащаб.

От друга страна, обаче, през 2015 г. статистически значимо нараства доминантната сила на себетрансцендентирането над себеутвърждаването – $F = 7,00$; $p < 0,001$, а съотношението в средните стойности на двете променливи е в полза на колективния полюс – 5,12 срещу 4,54, при $t = 9,35$; $p < 0,001$. Още по-интересна е ситуацията с другата дименсия – консерватизъм срещу откритост към промени. Увеличената енергетичност на колективния полюс в настоящето изследване неутрализира доминантната позиция на индивидуалния полюс през 1995 и 2005 г. – $F = 11,66$; $p < 0,001$ и рефлектира като паритет в средните оценки през 2015 г. – 5,07 срещу 5,18, при $t = -1,92$; $p = 0,056$. Като следствие от това при съвременните студенти в съпоставка с техните връстници от предишните проучвания расте и доминантният потенциал

Ценностни категории и дименсии

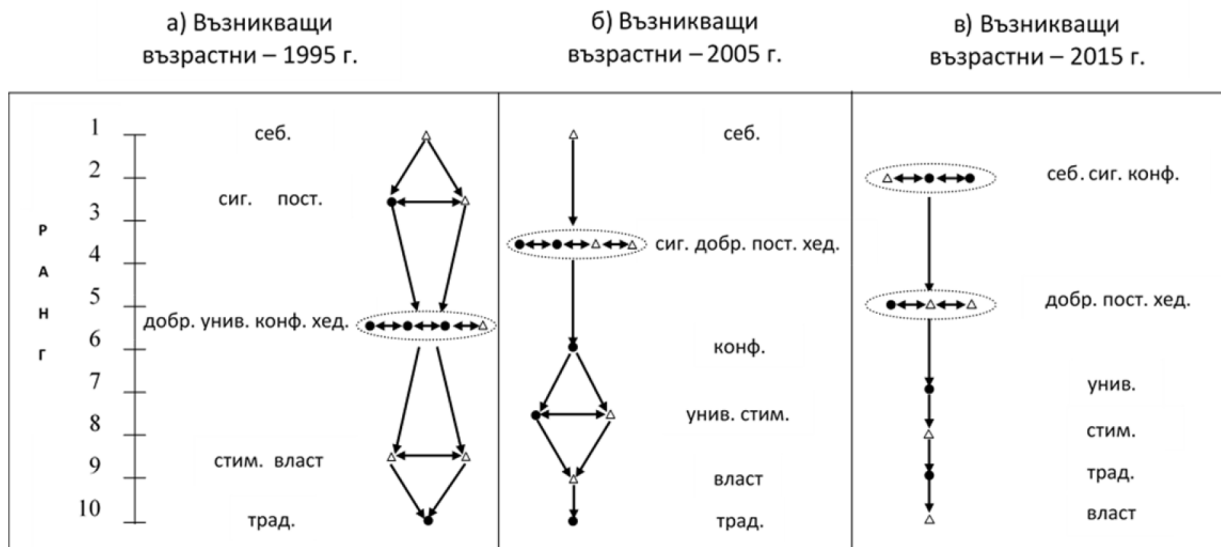
Фиг. 3. Интензитет на ценностните дименсии и интереси при възникващи възрастни – 1995, 2005 и 2015 г.

на колективните над индивидуалните интереси – $F = 11,34$; $p < 0,001$. Докато през 1995 г. липсва превес, а през 2005 г. индивидуалните преобладават над колективните, през 2015 г. трендът е с обърнат знак – средната стойност на колективните интереси 5,10 е по-голяма от тази на индивидуалните интереси – 4,86, при $t = 5,03$; $p < 0,001$ (фиг. 3).

Получените находки вероятно отразяват възраждането и възприемането на *нови социални ценности* при новите младежки генерации, свързани с повече доверие, солидарност и справедливост в социалната активност – разрушени през тоталитаризма (Fotev, 2009). С други думи, дефицитът на общосподелени ценности и норми в преходния социум компенсаторно увеличава потребността от колективни ценности като национално благополучие, стабилност, ред, сигурност, хармония и др., което се проектира на нивото на индивидуалното съзнание и е ключова предпоставка за утвърждаването на европейските индивидуалистични и либерално-демократични идеи в обществото. Дългосрочно нарастващата важност на индивидуално и особено на колективно насочените ценностни променливи *доказва първата хипотеза на изследването*.

Анализът на структурно-йерархичната организация на ценностната система дава възможност за по-дълбинен анализ относно възможните изменения в ценностните приоритети в трите студентски групи. За целта ценностните категории се подреждат нисходящо – по намаляване на средната стойност. Ранг 1 получава ценността с най-голяма средна оценка, а ранг 10 – с най-малка. Чрез t -тест на Стюдънт за зависими извадки се установяват статистически (не)значимите различия между всяка двойка променливи. Ценностен тип със статистически достоверни разлики в средноаритметичната стойност получава самостоятелен ранг, а този с незначима разлика споделя еднакъв ранг с другите ценности. По подобен начин се изграждат и дименсионалните структурни модели. На [фиг. 4](#) са представени финално изведените рангове на ценностните категории, а на [фиг. 5](#) са визуализирани ранговете на ценностните дименсии. Колективните ценности са отбелязани с черно кръгче, а индивидуалните – със светъл триъгълник.

От [фиг. 4](#) се установява, че при възникващите възрастни от 2015 г. себеназначеността губи самостоятелната си позиция на свръх-ценност, характерна за 1995 и 2005 г. Тя се координира на първо ниво на ценностната система със сигурността и конформността, които регистрират възходящо нарастване, особено

Фиг. 4. Категориална ценностна йерархия при възникващи възрастни – 1995, 2005 и 2015 г.

значимо при конформността. Доброжелателността, постижението и хедонизмът остават на второто структурно равнище на ценностната подредба както преди десет години. Може да се изтъкне, че в рамките на изследвания период се засилва амбивалентността на ценностните приоритети при младежката фракция, където присъстват както *материални ценности на оцеляването*, така и *постматериални ценности на себеизразяването* (Inglehart, 1997). Ефектите на възрастта и социално-историческото време съдействат за формирането на специфична мотивационна амалгама от конфликтни индивидуални и колективни цели.

Аналитичният прочит на ценностните предпочитания показва също така, че докато ценностите на себена-сочеността, постижението и хедонизма акцентират върху независимостта в мисленето и действието, личния успех и наладата от живота, ценностите на сигурността, конформността и доброжелателността изразяват емоционалната обвързаност и социалната идентификация с *вътрешните групи* (in-groups) като семейство, роднини, близки приятели и познати (Triandis, 1995). Сравнително niskият ранг на универсализма и слабият приоритет, който младите хора от трите етапа на прехода отдават на ценностите, свързани със запазването на благополучието на всички хора и на природата – т.нар. *външни групи* – out-groups (Triandis, 1995) – показва, че са налице дългосрочни бариери при утвърждаването на демократичните граждански принципи, които се заявяват именно с ценностната категория “универсализъм” (Paunov, 2009). Нещо повече, предимството на Аз-а и близките референтни групи пред добруването на социалната и околната среда подкрепят негативни явления като корупция, непотизъм, гражданска апатия, социална агресия и т.н. – характерни за културите от колективистичен тип (Triandis, 1995). Строго погледнато, продължаващият социално-икономически преход в страната носи амбивалентен заряд – засилва битовия индивидуализъм на българина и стеснява жизнените му хоризонти до близкото социално обкръжение (Nedelcheva, 2010).

В края на ценностната йерархия като най-маловажни с незначително разместване на местата по години се нареждат стимулацията, традицията и властта. Последните две ценностни категории са симптоматични за българската популация като цяло, където циркулират секуларни, неконвенционални и аполитични наг-

ласи – наследство от по-близкото или по-далечно минало (Garvanova, 2013; Paunov, 2009). В най-новото изследване от 2015 г. властта по категоричен начин се изтласква на последно място с ранг 10 като най-непредпочитана от студентите ценност. Семантичният анализ на този концепт разкрива, че в българския социокултурен контекст властта се възприема като образ и поведение на силните на деня и в доста по-малка степен се разбира като състояние на подчинение (Ilieva, 2013), от което следва негативното отношение на младите хора към властимащите субекти.

Особеностите на ценностните ориентации, които децата на прехода споделят, могат да се проследят и чрез дименсионалните структурни модели на ценностната система на **фиг. 5**.

където:

СУ – себеутвърждаване

ОП – откритост към промени

СУ – себеутвърждаване

ОП – откритост към промени

Фиг. 5. Дименсионална ценностна йерархия при възникващи възрастни – 1995, 2005 и 2015 г.

Фиг. 5 разкрива, че както на нивото на ценностните категории, така и по отношение на полюсите на ценностните дименсии се засилва амбивалентността на ценностните приоритети в периода 1995-2015 г. вероятно под влияние на динамиката на социалната среда. В средата на 90-те години себетрансцендирането и откритостта към промени се координират със сходна енергетичност на първо ниво в ценностната йерархия, а през 2005 г. връзките между тях се разкъсват и откритостта към промени взема превес. Различна е обаче ситуацията през 2015 г. – в резултат на прогресивното нарастване на важността на консерватизма в живота на настоящите нововъзникващи възрастни и изравнената валентност на ценностите на себетрансцендирането и откритостта към промени трите ценностни променливи се обединяват в обща доминантна позиция, като субординират себеутвърждаването.

Изведените резултати *подкрепят втората хипотеза на изследването* с допълнението, че ценностните приоритети себенасоченост, себетрансцендиране и откритост към промени остават устойчиви във времето, но към тях се присъединяват сигурността, конформността и консерватизмът, което подсилва противоречивия характер на категориалния и дименсионалния ценностен модел.

Изводи и заключение

Представената разработка имаше за цел да проследи измененията в значимостта и йерархията на основни индивидуални ценности чрез SVS при български студенти на възраст 18-29 г., изследвани през три различни етапа на историческия преход към демокрация в страната след падането на комунистическия режим през 1989 г. – 1995, 2005 и 2015 г. Тази младежка формация като целева група е от особен интерес, защото разкрива сложното инициране на младите хора в света на възрастните и психологическите механизми на тяхното адаптиране в макросоциалната рамка.

Реализираният математико-статистически анализ показва, че в дългосрочна перспектива нарастват както индивидуално-, така и колективно ориентираните ценностни категории, дименсии и интереси, което е в очакваната посока. С други думи, новите студентски генерации ценят в по-голяма степен и индивидуалните, и колективните ценности в съпоставка с техните предшественици, което може да се разглежда като начален етап на преодоляване на ценностната криза в обществото, съответства на глобалните тенденции на ценностна промяна и се вписва в жизнените стратегии на възникващите възрастни. Изследването “диагностицира” също така, че колективните интереси нарастват с по-голяма сила и през 2015 г. започват да имат превес над индивидуалните, благодарение най-вече на конформността и консерватизма. Тази находка вероятно представлява компенсаторна реакция срещу липсата на общосподелени социални ценности в трудните и несигурни условия на живот в България.

По-внимателното вглеждане в данните относно ценностните приоритети разкрива обаче, че настоящите студенти предпочитат цели, които са свързани с личното благополучие (себенасоченост, постижение и хедонизъм) и добруването на хората от близкото обкръжение (сигурност, конформност и доброжелателност) пред благоденствието на социума и на природата (универсализъм). Формираният амбивалентен мотивационен комплекс от индивидуални и колективни перцепции на равнището на категориалната и дименсионалната организация на ценностната система с голяма вероятност отразява противоречивите процеси на обществото в преход и увеличава социалната дистанция до модерния граждански идеал.

Въпреки затрудненото антиципиране на новите за българското общество демократични принципи може да се обобщи, че нововъзникващите възрастни, особено 18-29-годишните студенти, са големите надежди на българския народ за постигане на национално обединение и просперитет чрез изграждане на политически, икономически и културен елит от професионалисти с нов морал и качества.

Финансиране

Статията е реализирана в рамките на проект НИП-2016-07 на УниБИТ.

Конфликт на интереси

Авторите декларират, че не съществува конфликт на интереси.

Благодарности

Авторите не са получили помощ/подкрепа, която да докладват.

Литература

- Arnett, J. J. (2000). Emerging adulthood: A theory of development from the late teens through the twenties. *The American Psychologist*, 55(5), 469-480. doi:10.1037/0003-066X.55.5.469
- Arnett, J. J. (2004). *Emerging adulthood: The winding road from the late teens through the twenties*. New York, NY, USA: Oxford University Press.
- Arnett, J. J. (2005). The developmental context of substance use in emerging adulthood. *Journal of Drug Issues*, 35(2), 235-254. doi:10.1177/002204260503500202
- Arnett, J. J. (2014). *Emerging adulthood: The winding road from the late teens through the twenties* (2nd ed.). New York, NY, USA: Oxford University Press.
- Arnett, J. J., Kloep, M., Hendry, L. A., & Tanner, J. L. (2011). *Debating emerging adulthood: Stage or process?* New York, NY, USA: Oxford University Press.
- Baytchinska, K. (1994). *Tsennosti. Tsennosten stres... Tsennostna kriza!* [Values. Value stress... Value crisis!]. Sofia, Bulgaria: AI "Marin Drinov".
- Baytchinska, K. (1997). Dimensionalna organizatsiya na tsennostnata sistema na balgarite (tipologichno-strukturen podhod) [Dimensional organization of the value system of Bulgarians]. In V. Rusinova (Ed.), *25 godini Institut po psihologiya: Yubileen sbornik* [25 years Institute of Psychology: Anniversary collection of studies] (pp. 85-102). Sofia, Bulgaria: AI "Prof. Marin Drinov".
- Bilsky, W., & Schwartz, S. H. (1994). Values and personality. *European Journal of Personality*, 8(3), 163-181. doi:10.1002/per.2410080303
- Buhl, H. M., & Lanz, M. (2007). Emerging adulthood in Europe: Common traits and variability across five European countries. *Journal of Adolescent Research*, 22(5), 439-443. doi:10.1177/0743558407306345
- Dykstra, P. A., & Poortman, A.-R. (2010). Economic resources and remaining single: Trends over time. *European Sociological Review*, 26(3), 277-290. doi:10.1093/esr/jcp021
- Feather, N. T. (1992). Values, valences, expectations, and actions. *Journal of Social Issues*, 48(2), 109-124. doi:10.1111/j.1540-4560.1992.tb00887.x
- Fotev, G. (2009). Preotsenka na tsennostite v balgarskoto obshtestvo [Overevaluation of the values of Bulgarian society]. In G. Fotev (Ed.), *Evropeyskite tsennosti v dneshnoto balgarsko obshtestvo* (pp. 11-30). Sofia, Bulgaria: UI "Sv. Kliment Ohridski".
- Friedman, L. (2002). *Horizontalnoto obshtestvo* [The horizontal society]. Sofia, Bulgaria: "Vesela Lyutskanova".
- Ganeva, Z. (2012). Conceptions of the transition to adulthood among emerging adults in Bulgaria. In J. C. McDermott, A. Kington, & M. Matulcikova (Eds.), *Paradigms and research of educational practice* (pp. 249-262). Los Angeles, CA, USA: Department of Education, Antioch University.

- Garvanova, M. (2011). Osnovni zhizneni tseli, udovletvorenost ot zhivota i tsennostna kriza pri balgarski studenti (sравnitelen podhod) [Basic life aims, satisfaction with life and value crisis at Bulgarian students (comparative approach)]. *Balgarsko spisanie po psihologiya*, 41(3-4), 77-84.
- Garvanova, M. (2013). *Transformatsiya v tsennostite na savremenniya balgarin* [Transformation in the values of contemporary Bulgarian]. Sofia, Bulgaria: "Za bukvite – O pismenehy".
- Garvanova, M. (2015a). Dinamika v kolektivnite orientatsii na studenti v usloviyata na tsennostna kriza v Balgariya [Dynamics in the collective orientations of students in the condition of value crisis in Bulgaria]. In I. Peteva, B. Hinkova, M. Nankova, E. Kovacheva, V. Chantov, I. Pehlivanov, & S. Devkova (Eds.), *Nauchni trudove na Universiteta po bibliotekoznanie i informatsionni tehnologii* [Proceedings of the State University of Library Studies and Information Technologies] (Vol. 12, pp. 275-289). Sofia, Bulgaria: "Za bukvite – O pismenehy".
- Garvanova, M. (2015b). Kratkosrochni i dalgosrochni efekti na sotsialno-istoricheskoto vreme varhu tsennostnata yerarihiya na balgarskite student [Short- and long term effects of socio-economic time on value hierarchy of Bulgarian students]. In B. Hinkova (Ed.), *Savremenni izmereniya na evropeyskoto obrazovatelno i nauchno prostranstvo. Sbornik s dokladi* [Modern dimensions in European education and research area. Proceedings] (Vol. 3, pp. 263-268). Sofia, Bulgaria: "Za bukvite – O pismenehy".
- Garvanova, M., & Tyankov, A. (2015). Balgarskiyat kulturnen tsennosten model – savremenni tendentsii i perspektivi za razvitie [Bulgarian cultural value model – contemporary tendencies and perspectives for development]. In S. Denchev, N. Palashev, & B. Borisoff (Eds.), *Nauchni dokladi ot Parva kragla masa: "Problemi na obshtestvenata komunikatsiya" 2015* [Proceedings from round table "Problems of social communication"] (pp. 127-136). Sofia, Bulgaria: "Za bukvite – O pismenehy".
- Ilieva, D. I. (2013). Yadro kontsepta "vlast" i yego priyadernaya zona so smyslovym kontseptom "podchineniye" skvoz prizmu bolgarskikh paremiy [The core of the concept "power" and the closest to it area with the semantic concept of "submission" in the light of Bulgarian proverbs]. *"Magister Dixit" – nauchno-pedagogicheskiy zhurnal Vostochnoy Sibiri*, 4(12). Retrieved from http://md.islu.ru/sites/md.islu.ru/files/rar/ilieva_magister_dixit.pdf
- Inglehart, R. (1992). Demokratsiyata v globalna perspektiva [Democracy at global perspective]. *Sotsiologicheski problemi*, 24(4), 23-38.
- Inglehart, R. (1997). *Modernization and postmodernization: Cultural, economic, and political change in 43 societies*. Princeton, NJ, USA: Princeton University Press.
- Kreider, R. M., & Ellis, R. (2011). *Number, timing, and duration of marriages and divorces: 2009* (Current Population Report P70-125). Washington, DC, USA: U.S. Census Bureau.
- Maio, G. M., & Olson, J. M. (1994). Value—attitude-behavior relations: The moderating role of attitude functions. *British Journal of Social Psychology*, 33(3), 301-312. doi:10.1111/j.2044-8309.1994.tb01027.x
- Maslow, E. (2001). *Motivatsiya i lichnost* [Motivation and personality]. Sofia, Bulgaria: IK "Kibea".
- Mitev, P.-E. (2007). Mladite hora v evropeyska Balgariya: Osnovni rezultati ot natsionalno sotsiologicheskoto izsledvane [Young people at European Bulgaria: Basic results from national sociological survey]. In P.-E. Mitev, T. Kotseva, & G. Mihova (Eds.), *Mladite hora v evropeyska Balgariya: Nauchna konferentsiya Sofiya, 29-30 may 2007 g* [Young people in European Bulgaria: Scientific conference Sofia, 29-30 May 2007] (pp. 25-55). Sofia, Bulgaria: Tsentar za izsledvane na naselenieto pri BAN, Institut za sotsialni tsennosti i strukturi "Ivan Hadzhiyski".

- Mitev, P.-E., & Kovacheva, S. (2014). *Mladite hora v evropeyska Balgariya: Sotsiologicheski portret 2014* [Young people at European Bulgaria: Sociological portrait]. Sofia, Bulgaria: Fondatsiya "Fridrih Ebert".
- Nedelcheva, T. (2010). Identichnost i blagopoluchie [Identity and well-being]. In N. Tilkidzhiev & L. Dimova (Eds.), *Blagopoluchie i doverie: Balgariya v Evropa? Sravnitelnen analiz po Evropeyskoto sotsialno izsledvane (ESS) 2006/2009* [Well-being and confidence: Bulgaria in Europe? Comparative analysis on European social study (ESS) 2006/2009] (pp. 85-102). Sofia, Bulgaria: "Iztok-Zapad".
- Nelson, L. J., & Barry, C. M. (2005). Distinguishing features of emerging adulthood: The role of self-classification as an adult. *Journal of Adolescent Research, 20*(2), 242-262. doi:10.1177/0743558404273074
- Olson, J. M., & Zanna, M. P. (1993). Attitudes and attitude change. *Annual Review of Psychology, 44*, 117-154. doi:10.1146/annurev.ps.44.020193.001001
- Papazova, E., & Garvanova, M. (2008). Osnovni individualni tsennosti pri balgarski studenti – sravnitelnen analiz [Basic individual values at Bulgarian students – comparative analysis]. Treta natsionalna shkola "Sotsialnite nauki za zapazvane i razvitie na natsionalnata obshtnost", Sofiya, 12-13 may, 2008 [Third national school "Social sciences for conservation and development of national community", Sofia, 12-13 May 2008]. *Psihologichni izsledvaniya, 10*(2), 7-16.
- Papazova, E., Moody, R., & Bathurst, J. (2015). Cross-cultural study of psychological types at the years of emerging adulthood. *Psychological Thought, 8*(2), 148-172. doi:10.5964/psyct.v8i2.140
- Paunov, M. (2009). *Tsennotite na balgarite: savremen portret na evropeyski fon (po parvichni danni ot European Social Surveys 2008)* [Values of Bulgarians: Contemporary portrait]. Sofia, Bulgaria: UI "Stopanstvo".
- Pencheva, E., & Papazova, E. (2009). Psihologichen profil na "vaznikvashtata zrelost" (18-29 g.) [Psychological profile of emerging adulthood 18-29 years]. *Psihologichni izsledvaniya, 11*(2), 221-228.
- Pencheva, E., Papazova, E., & Nacheva, D. (2009). Comparison of personality characteristics in adolescence and emerging adulthood. *Bulgarian Journal of Psychology, 37*(3-4), 245-252.
- Rokeach, M. (1973). *The nature of human values*. New York, NY, USA: Free Press.
- Rokeach, M., & Ball-Rokeach, S. J. (1989). Stability and change in American value priorities, 1968-1981. *American Psychologist, 44*(5), 775-784. doi:10.1037/0003-066X.44.5.775
- Schwartz, S. H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. In M. P. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 25, pp. 1-65). New York, NY, USA: Academic Press.
- Schwartz, S. H. (2005). Basic human values: Their content and structure across countries. In A. Tamayo & J. B. Porto (Eds.), *Valores e Comportamento nas Organizacoes* [Values and behavior in organizations] (pp. 21-55). Petropolis, Brazil: Vozes.
- Schwartz, S. H. (2008). *Cultural value orientations: Nature and implications of national differences*. Moscow, Russia: State University Higher School of Economics Press.
- Schwartz, S. H., & Bardi, A. (2001). Value hierarchies across cultures: Taking a similarities perspective. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 32*(3), 268-290. doi:10.1177/0022022101032003002

- Schwartz, S. H., & Bilsky, W. (1987). Toward a universal psychological structure of human values. *Journal of Personality and Social Psychology*, 53(3), 550-562. doi:10.1037/0022-3514.53.3.550
- Schwartz, S. H., & Bilsky, W. (1990). Toward a theory of the universal content and structure of values: Extensions and cross-cultural replications. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58(5), 878-891. doi:10.1037/0022-3514.58.5.878
- Schwartz, S. J., Côté, J. E., & Arnett, J. J. (2005). Identity and agency in emerging adulthood: Two developmental routes in the individualization process. *Youth & Society*, 37(2), 201-229. doi:10.1177/0044118X05275965
- Stoitsova, T. (1998). *Zhiveem s drugite: Sotsialnopsihologichni problemi* [We live with others: Sociopsychological problems]. Sofia, Bulgaria: NBU.
- Tair, E. (2011). *Litsata na shtastieto: Lichnostni, profesionalni i mezhdukulturni razlichiya v psihichnoto blagopoluchie* [The faces of happiness: Personal, professional and cross-cultural differences in psychological well-being]. Sofia, Bulgaria: "Emayvi Konsult".
- Triandis, H. C. (1995). *Individualism and collectivism*. Boulder, CO, USA: Westview Press.
- Wiik, K. A. (2009). "You'd better wait!" – Socioeconomic background and timing of first marriage versus first cohabitation. *European Sociological Review*, 25(2), 139-153. doi:10.1093/esr/jcn045

About the Authors

Assist. Prof. **Magdalena Garvanova** has majored in Sociology and Psychology from Sofia University "St. Kliment Ohridski", and then defended her PhD at the Institute of Psychology – BAS. She is a member of the Department of Communication and Information at the University of Library Studies and Information Technologies – ULSIT. Her professional interests are in the developmental and personality psychology, and statistical data processing. She is an author of more than 50 scientific publications.

Assoc. Prof. **Eva Papazova** has majored in Psychology at Sofia University "St. Kliment Ohridski". She has defended her PhD at the Institute of Psychology – BAS. She works in the Department of Psychology at the Institute for Population and Human Studies – BAS. Her main research interests are in the areas of developmental, personality and cross-cultural psychology. She is an author of one monograph and more than 40 scientific publications in Bulgarian and English. Contact address: Institute for Population and Human Studies – BAS, Department of Psychology, Akad. G. Bonchev St., bl. 6, fl. 5, Sofia – 1113, Bulgaria. Email: eva.papazova@gmail.com